

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας
Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΤΟ ΔΕΛΦΙΚΟΝ ΧΑΣΜΑ ΚΑΙ ΤΟ « ΠΝΕΥΜΑ » ΤΗΣ ΠΥΘΙΑΣ *

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολλὰ καὶ ἀξιόλογα βιβλία ἐγράφησαν περὶ τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, περὶ τῆς Πυθίας, περὶ τῶν χρησμῶν, οἵτινες τοσοῦτον ἔσχον κῦρος καὶ ἐπίδρασιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀρχαιότητος¹. Μερικοὶ ἐρευνῶνται ἀποκλίνουν νὰ φαντασθῶν, ὅτι δλόκληρον τὸ κολοσσιαῖον κῦρος τοῦ μαντείου ὠφείλετο ἀπλῶς εἰς ἀγυρτεῖαν καὶ ἀπάτην τῶν ἱερέων², οἱ ὅποιοι ἐφεύρον τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὴν μανίαν τῆς Πυθίας. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο προηγουμένως εἰς εἰδικὴν δίαitan. Κυριώτατα ὅμως ὑφίστατο τὴν ἐπίδρασιν ἀναθυμιάσεων ἢ αἰτῶν ἢ πνεύματος ἐξερχομένου ἐκ χάσματος. Διὰ τοῦτο ἐκάθητο ἐπὶ τρίποδος εὐρισκομένου ὑπὲρ τὸ χάσμα. Τοῦτο εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἔρχεται νὰ ὑποβάλῃ πάντα ταῦτα εἰς κριτικὴν. Πρῶτον, ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ δὲν παρουσιάσθη ἵχνος τοῦ χάσματος, παρ' ὅλας τὰς ἐπιμελεστάτας ἐρεῦνας τῶν Γάλλων ἀνασκαφῶν. Δεύτερον, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἐξηφανίσθη τὸ χάσμα λόγῳ τῶν συνεχῶν σεισμῶν καὶ μετακινήσεων τοῦ βραχώδους

* Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ πρυτανικοῦ λόγου, τοῦ ἐκφωνηθέντος τῇ 21ῃ Ἰανουαρίου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου παρουσίᾳ τῶν Α.Α.Μ.Μ. τῶν Βασιλέων Παύλου καὶ Φρειδερίκης. Αὐτοῦσις ὁ λόγος θέλει δημοσιευθῇ ἄλλοχού.

1. Πάντων ἀξιολογώτατον εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Pierre Amandry, *La mantique Apollonienne à Delphes*, 1950. Κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἄλλων καὶ ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ ὅλου ζητήματος τοῦ μαντείου δίδει ὁ Μ. Nilsson, *Das Delphische Orakel in der neuesten Literatur*, *Historia* VII, 1958, 237 καὶ ἔξ. Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μνημονεύσω ἀκόμη καὶ τὴν ὥραϊαν ἐκθεσιν τοῦ ζητήματος ὑπὸ G. Klaffenbach, *Das Delphische Orakel*, *Wissenschaftliche Annalen der Akad.* Berlin 3, 1954, 513 ἔξ.

2. Ὁ Klaffenbach, ἑ.ἀ., 524, ἐναντιοῦται κατὰ τῆς τοιαύτης ἐρμηνείας, ἣτις θὰ ἐξέθετεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὴν φήμην τοῦ ἐνδοξοτάτου μαντείου τῆς ἀρχαιότητος καὶ θὰ παρουσίαζεν ἄνδρας ὡς ὁ Πλούταρχος συνενόχους μιᾶς κακοήθους ἀγυρτείας.

ὄγκου τοῦ Παρνασσοῦ, διότι ἀκριβῶς ὁ ναὸς ἐδράζεται ἐπὶ τμήματος σχιστολιθικοῦ καὶ ἀργιλλώδους ἐδάφους, τὸ ὁποῖον ὑπόκειται ὀλιγότερον εἰς τοιαύτας γεωλογικὰς μεταβολάς. Τρίτον, αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσων εἶναι σχετικῶς μεταγενέστεραι, διότι πρῶτοι τὰς ἀναφέρουν ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Στράβων, ἥτοι κατὰ τὸν τελευταῖον π.Χ. αἰῶνα¹. Τέταρτον, αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι χρησιμοποιοῦν τὰς ἐκφράσεις « ἔχρησεν ὁ θεὸς » καὶ συγχρόνως « ὁ θεὸς ἀνεῖλεν ». Ὁ τελευταῖος οὗτος τρόπος τῆς ἱερατικῆς ὁρολογίας τῶν Δελφῶν λύει τὸ ζήτημα, διότι ἡ φράσις σημαίνει κατὰ κυριολεξίαν « ὁ θεὸς ἐσήκωσε ». Δεδομένου δὲ ὅτι καὶ ἄλλοθεν γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Δελφοῖς ἡσκήετο ἡ διὰ κλήρου μαντική, ὁ θεὸς ἄρα ἐσήκωνε τὸν κλήρον.

Οἱ μὴ θέλοντες νὰ λύσουν τὸ ζήτημα κατὰ τὸν Γόρδιον τρόπον χρησιμοποιοῦν τὴν συνδυαστικὴν ὁδόν. Χάσμα ἦτο, λέγουν, ἡ βαθεῖα χαράδρα τῆς Κασταλίας, ἡ ὁποία χωρίζει τὰ δύο Φαιδριάδας. Ἐκεῖ ἦτο καὶ τὸ ἱερὸν νῆμα τῆς πηγῆς². Ἐκεῖθεν ἐξεκίνησε τὸ πανάρχαιον μαντεῖον τῆς Γῆς, τὸ ὁποῖον ἐξετόπισε ἐλθὼν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ Ἀπόλλων. Ἐφόνευσε τὸν Πύθωνα, τὸν ἱερὸν δράκοντα τῆς πηγῆς, εἰσήγαγε τοὺς ἰδικούς του τρόπους μαντικῆς, τὴν Μικρασιατικὴν Σίβυλλαν, ἐνταῦθα λεγομένην Πυθίαν, πιθανῶς ἐν εἰδος θνητῆς συζύγου ἡ παλλακῆς, δι' ἧς δηλοῖ τὴν θέλησίν του. Τὸ ἰδικόν του ὅμως ἱερὸν ἔδρυσεν ὀλίγα μέτρα Δυτικώτερον, ἥτοι εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν τοῦ ναοῦ, ἔνθα οὐδέποτε ἀπεσβέσθη καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς Γῆς.

Τὸ οὐσιῶδες πάντως εἶναι, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ὁλόκληρον τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἥτις ὁμιλεῖ ἀφ' ἐνὸς περὶ μαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς Πυθίας, μανίας, ὡς τὴν ὀνομάζει ὁ Πλάτων³, ἀφ' ἑτέρου περὶ χάσματος, οὗ ἡ ἀναθυμίασις ἐνεποίει τὴν μαντικὴν μανίαν.

Τὴν μαντικὴν κατὰστασιν τῆς Πυθίας δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀμφισβητήσωμεν, διότι ἐπ' αὐτῆς βασίζεται ὁλόκληρος ἡ ὑπαρξις καὶ ἡ φήμη τοῦ μαντείου. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο εἰς εἰδικὴν δίαιταν, ὡς εἴπομεν, καὶ παρεσκευα-

1. Βλέπε πάσας τὰς καιρίας μαρτυρίας χρονολογικῶς κατατεταγμένας παρὰ Amandry, ἐ.ἀ. 241 ἐξ., ἐν προκειμένῳ σ. 247 ἐξ. Πβλ. καὶ Klaffenbach, ἐ.ἀ., σ. 517. Περὶ τοῦ χάσματος Amandry, σ. 219 ἐξ.

2. A. Oppé, The Chasm at Delphi, J.H.S. 24, 1904, 214 ἐξ., ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς τὸ ζήτημα τὴν παλαιότεραν καὶ πληρεστέραν μονογραφίαν. Καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ χαράδρα τῆς Κασταλίας ἦτο τὸ πραγματικὸν χάσμα, ἀλλὰ τὸ ὑπόγειον ἄδυτον μετὰ ὁπῆς πρὸς τὴν γῆν ἦσαν ἀπλῶς ἐπινοήματα τῶν ἱερέων ἡ ἱστορικῶν (σ. 235). Πβ. καὶ Klaffenbach, ἐ.ἀ., 518: Ἐντὸς τῆς χαράδρας καὶ παρὰ τὴν Κασταλίαν ἦτο τὸ πανάρχαιον ἱερὸν τῆς Γῆς, ὡς ἀποδεικνύουσιν βάσεις ἀγαλμάτων ἐκ τοῦ Ε' αἰῶνος π.Χ. πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς καὶ τῆς θυγατρὸς καὶ διαδόχου τῆς Θέμιδος. 520: Περὶ Σιβύλλης ἐν Δελφοῖς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς ἰδέας περὶ τῆς ἱερείας-παλλακῆς τοῦ θεοῦ.

3. Φαῖδρος 244β.

σμένη «κατήχετο» εἰς τὸ ἄδυτον. Τὰ κατ' αὐτὴν ὑπάγονται γενικῶς εἰς ψυχοπαθολογικὴν κατάστασιν ὑστερικῶν ἀτόμων, ὡς τὰ σημερινὰ *medium* ¹.

Αἱ δυσκολίαι ἀρχίζουσιν ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ χάσματος καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ἐκπεμπομένου πνεύματος, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ὅτι ἐνέπνεε τὴν Πυθίαν. Ἐπειδὴ αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν ἀπεκάλυψαν τὸ χάσμα, ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἀρνεῖται καὶ τοῦτο καὶ τὰς ἀναθυμιάσεις. Αὕτη ὅμως δὲν εἶναι ἡ καλυτέρα ἐρμηνεία. Ἡ παράδοσις δὲν εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ τὴν ἀρνηθῶμεν τόσον εὐκόλως, διότι ἀπετέλει ἀκριβῶς τὸ κυριώτατον θεῖον φαινόμενον τῆς Δελφικῆς μυσταγωγίας. *Ἡ ἀναθυμίασις ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη μέχρι σήμερον*. Εἰς τοῦτο δὲ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ὁ σημερινὸς λαὸς μας καὶ ἡ παράδοσις του, ἥτις εἰς τοὺς Δελφοὺς δὲν ἀπέθανε ποτέ.

Πρῶτον πρέπει ἐν ὀλίγοις νὰ ἐκθέσωμεν, πῶς παραδίδονται τὰ κατὰ τὸ χάσμα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα, διότι εἰς τοῦτο τὸ φαινόμενον εἶναι δυνατὸν νὰ ἔγκειται ὁλόκληρος ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησαν οἱ ἄλλως δυπρόσιτοι καὶ ἄξενοι Δελφοί.

Πρῶτος ὁ Διόδωρος ἀναφέρει ἐν ἐκτάσει περὶ χάσματος, εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἦτο ἐπιμελής ἐρατιστὴς ἐκ παλαιῶν καὶ καλῶν πηγῶν. Κατ' αὐτὸν λοιπὸν βόσκουσαι αἶγες ἀνεκάλυψαν πρῶται τὰς ιδιότητας τοῦ χάσματος, διότι μόλις ἐπλησίαζον πρὸς αὐτὸ ἐσκίρων καὶ ἄφηνον ἰδιαιτέραν φωνήν. Ὁ φυλάττων τὸ ποίμνιον ἐπλησίασε καὶ ἔσκυψεν ἐκ περιεργείας εἰς τὸ χάσμα, ἔπαθε δὲ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμόν καὶ ἀμέσως προέλεγε τὰ μέλλοντα. Τὸ αὐτὸ ἔπαθον καὶ ἄλλοι οὔτινες μάλιστα ἐπήδων ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀπώλλυντο, οὕτω δὲ τὸ μαντεῖον ἔγινε γνωστὸν καὶ ἐνομίσθη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν Γῆν. Τότε ἦτο ἀκόμη ἔρημος ὁ τόπος, τὸ δὲ χάσμα, προσθίεται ὁ Διόδωρος, ἔκειτο ἐκεῖ ὅπου εἶναι τὸ ἄδυτον τοῦ σημερινοῦ «ἱεροῦ».

Τὰ αὐτὰ ἀναφέρει καὶ ὁ Στράβων, σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Διοδώρου (1^{ος} αἰὼν), προσθέτων ὅμως ὅτι ἐκ τοῦ ἄντρου, τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο εὐρύστομον, ἀνεφέρετο «πνεῦμα ἐνθουσιαστικόν». Οἱ λοιποὶ συγγραφεῖς οἱ περὶ τοῦ φαινομένου ὁμιλοῦντες ἀνῆκουν εἰς τὴν μετὰ Χριστὸν ἐποχὴν καὶ ὁμιλοῦν περὶ ἀτμοῦ ἐνθέου, ἀναθυμιάσεως, πνεύματος λεπτοῦ καὶ πυρώδους (Ἰάμβλιχος), πνεύματος ψυχροῦ (Ἰουστίνος) καὶ τέλος βεβαιοῦν ὅτι τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρος ἦτο ἄλλοτε ἰσχυρότερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Ὁ Πλίνιος προσθίεται, ὅτι ἡ ἐν Δελφοῖς ἀναθυμίασις (*exhalatio*) ἦτο μεταξὺ τῶν πρωτίστων ὁμοίων, αἷτινες ἐνεποιοῦν μαντικὴν κατάστασιν ἐμπνεύσεως. Ὅλος ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου. Ὁ θεοσεβὴς οὗτος καὶ ἄλλως ἐνάρετος ἄνθρωπος, εἰς τῶν μεγάλων συγγραφέων πάσης ἐποχῆς, ἐχρημάτισεν ἄνω τῶν 20 ἐτῶν ἱερεὺς εἰς τοὺς Δελφοὺς. Ἀφιέρωσεν

1. Πβ. καὶ Klaffenbach, 525.

εἰς τὸν ἱερὸν τόπον ἀρχετὰς συγγραφάς του. Εἰς δύο κυρίως ἐξ αὐτῶν (Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων καὶ Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν)¹, ὁμιλεῖ ἐν ἐκτάσει, ἔστω καὶ συγκεκαλυμμένως ὅπου εἶναι ἀνάγκη, περὶ τῶν Δελφικῶν προβλημάτων. Εἶναι λοιπὸν λίαν ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὸ μὲν χάσμα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα ἀναφέρει ἀδιστακτικῶς καὶ πολλάκις. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον οὐδέποτε εἶπεν, εἶναι ὅτι τὸ χάσμα ἔκειτο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. Τοῦτο εἶναι μεγάλης σημασίας, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἐνδιαφέρον ὡσαύτως εἶναι ὅτι τὴν ἀναθυμίασιν περιγράφει ὁ Πλούταρχος ὡς οὐχὶ σταθεράν, ἀλλ' ἔχουσαν ἄλλοτε ἐξασθενήσεις καὶ ἄλλοτε σφοδρότητας. Ἀναφέρει ὡσαύτως, καὶ ἐπικαλεῖται καὶ μάρτυρας, ὅτι τὸ ἀναδιδόμενον πνεῦμα εἶναι κατὰ ἅτακτα διαστήματα πλήρες εὐωδίας. Χαρακτηριστικῶς δὲ βεβαίῳ, ὅτι τῆς εὐωδίας ταύτης πληροῦται ὁ οἶκος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκάθηντο οἱ περιμένοντες τοὺς χρησμούς, καὶ ὅτι ἡ εὐωδία προήρχετο ἐκ τοῦ ἀδύτου.

Σπουδαῖον τέλος θεωρῶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς μίαν περίπτωσιν ὁ Πλούταρχος, ὥσως μάλιστα ὑποσυνειδήτως, ὁμιλεῖ κατὰ τοιοῦτον τρόπον περὶ τοῦ ἀναδιδόμενου ἀέρος, ὥστε δικαιούμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ. Διότι ἀντὶ ν' ἀναφέρῃ τοῦτο ὄνομαστί, ὅπερ θὰ ἔπραττεν ἀσφαλῶς, ἂν ἡδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, μεταχειρίζεται τὴν ἐξῆς φράσιν (πρόκειται νὰ εὐρεθῇ αἰτιολογία τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ Πυθία δὲν δίδει πλέον ἐμμέτρους χρησμούς): « Ἐν ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ συμβαίῃ, ἢ ἡ Πυθία δὲν πλησιάζει τὴν τοποθεσίαν, ὅπου εὐρίσκεται τὸ θεῖον, ἢ ἡ ἀναθυμίασις ἔχει σβῆσει τελείως καὶ ἐξέλιπεν ἡ δύναμις τῆς². Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Πλούταρχος ἐπιβεβαίῳ τὴν παράδοσιν τοῦ Διοδώρου περὶ ἀρχικῆς ἀνακαλύψεως τοῦ χάσματος ὑπὸ αἰγῶν, λέγει ὅτι αὕτη ἦτο ἡ τοπικὴ παράδοσις τῶν Δελφῶν καὶ δίδει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ποιμένου, ὅστις ἐλέγετο Κορήτας³. Σημειωτέον ὅτι τινὲς ἐταῦτισαν τὸ ὄνομα πρὸς τοὺς Κρητικούς Κουρήτας, εὐρίσκοντες μίαν ἐπὶ πλέον σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην.

Ὁ Πλούταρχος μᾶς δίδει ὥσως μίαν ἄλλην συγκεκαλυμμένην νύξιν περὶ τοῦ χάσματος. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ « χωρίου », ὅπου εὐρίσκετο ἡ θεία ἀναθυμίασις, χρησιμοποιεῖ τὴν ἐξῆς σκηνογραφίαν: Παριστάνει τοὺς ἥρωας τοῦ διαλόγου (διότι προτιμᾷ γενικῶς τὴν διαλογικὴν μορφήν τοῦ λόγου) περιορισμένους τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἵνα ἐν τέλει καθίσουν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ κριπιδώματος τοῦ ναοῦ καὶ συνομιλήσουν ἔχοντες ἐνώπιόν των τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς. Τότε ὁ Βόηθος, εἷς τῶν ἡρώων τοῦ διαλόγου, λέγει ὅτι « καὶ

1. Ὅρα πάντα τὰ κυριώτερα χωρία παρὰ Amandry, ἐ.δ.

2. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν κλπ, XVII: « ὥς δυοῖν θάτερον, ἢ τῆς Πυθίας τῷ χωρίῳ μὴ πελαγούσης, ἐν ᾧ τὸ θεῖόν ἐστιν, ἢ τοῦ πνεύματος ἀπεσβεσμένου καὶ τῆς δυνάμεως ἐκλελοιπίας ».

3. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστηρίων XLVI.

ὁ τόπος τῆς ἀπορίας συνεπιλαμβάνεται τῷ ξένῳ», ἥτοι βοηθεῖ καὶ ὁ τόπος νὰ γίνῃ συζητήσις περὶ τῆς σημερινῆς ἐλλείψεως ἐμπνεύσεως καὶ ἀμουςίας τῆς Πυθίας. Δὲν γίνεται ὁμοῦ περαιτέρω λόγος περὶ ἀναθυμιάσεων, ἀλλὰ περὶ Μουσῶν καὶ νάματος. Ἡμεῖς ὁμοῦ γνωρίζομεν ἤδη, ἐξ ὧσων ἀνωτέρω ἐμνημονεύθησαν, ὅτι πρὸς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ ἀρχικὸν μαντεῖον τῆς Γῆς συνεδέοντο ἀκριβῶς αἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ χάσματος.

Τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἀκριβῶς εἰς ἣν θέσιν ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, πρὸ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Περιγράφεται ὡς « ἀκομφοὶ καὶ ἀπειρόκαλοι βράχοι, οἵτινες ὑφούνται καὶ σήμερον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τεμένους καὶ τοῦ χώρου, ὃν ἐκόσμουσαν πάλαι ποτὲ πέριξ πλήθος φιλοκάλων καὶ πλουσιῶν κτηρίων καὶ κόσμος ἀγαλμάτων καὶ ἀναθημάτων... Εἶναι τὸ παμπάλαιον ἱερὸν τῆς Γῆς. Ἐνταῦθα ἦτο τὸ χάσμα τὸ ἀναδίδον πνοήν... »¹.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἡ τελευταία ἀμάχητος ἀπόδειξις, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ἡ ἀρχαιότης νὰ ὀμιλῇ περὶ ἀνυπάρχοντος φαινομένου. Τὸ « πνεῦμα » ὑπάρχει καὶ σήμερον καὶ τὸ γνωρίζουν οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ νέου « Τουριστικοῦ » ξενοδοχείου εἰς τὸ ἄκρον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῶν Δελφῶν ἤκουσα κατὰ τινα μετὰβασίν μου ἐκεῖ τὸν Μάρτιον τοῦ 1955 νὰ ὀμιλοῦν περὶ τῆς « ἀνεμότρυνάς », τὴν ὅποιαν ἀπέκοψεν ἐν μέρει ἡ χάραξις τῆς σημερινῆς ἀμαξιοῦ. Ὁ Κεραμοπούλλος ὀμιλεῖ ἤδη, ἔστω καὶ ἀορίστως περὶ « ρωγμῆς κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου » καὶ προφανῶς ὑπονοεῖ αὐτὸ τὸ χάσμα².

Ἐπεσκέφθην ἀμέσως τὴν « Ἀνεμότρυναν », ἥτις εὗρίσκετο εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὁδοῦ ἅμα τῇ ἐξόδῳ ἐκ τοῦ σημερινοῦ χωρίου καὶ ἀκριβῶς κάτωθι τοῦ ἀνεγερθέντος ξενοδοχείου, ὅπερ κεῖται περὶ τὰ 80 μ. βορειότερον καὶ ὑψηλότερον. Ἦτο ὅπῃ ἐπιμήκης ἐντὸς τοῦ λατομηθέντος βράχου, ὕψους ὀλίγον ὑπὲρ τὸ ἐν μέτρον καὶ μεγίστου πλάτους περὶ τὰ 45 ἑκατοστά. Τὸ χάσμα ἐπροχώρει περὶ τὰ 3 μ. εἰς βάθος, ἔχον τὸ αὐτὸ πλάτος, εἶτα ὁμοῦ μετεβάλλετο εἰς ἄπλῃν σχισμὴν προχωροῦσαν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου, ἥτοι πρὸς Α καὶ ΒΑ σχεδὸν ὀριζοντίως. Ὁ ὀφθαλμὸς ἠδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ εὐχερῶς τὴν διεύθυνσιν τῆς σχισμῆς μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου εἰσέδνε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ ἐπιφανειακῶς ἡ ρωγμὴ, ἂν καὶ κεχωσμένη, προδίδεται ὑπὸ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ βράχου.

1. Ἀ. Κεραμοπούλου, Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν² (1935), σ. 44.

2. Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, ἐ.ἀ. 9. Ἐπόμενον ἦτο νὰ διαλαθῇ τὴν προσοχὴν ἡ ἀσαφής, ἀλλὰ πολὺτιμος μαρτυρία. Διὰ τοῦτο ἀξιόλογα ξένα συγγράμματα βεβαιοῦν, ὅτι αἱ ἀναθυμιάσεις εἶναι πράγμα ἀγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Δελφῶν. Ἐγὼ ὡσαύτως ἠγγόνουν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κεραμοπούλλου καὶ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνεύρον ταύτην, ὅπως καὶ τὴν γνώμην του, ὅτι τὸ χάσμα πρέπει νὰ ἔκειτο παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Γῆς πλησίον τοῦ ναοῦ.

Εἰσάγαγον τὴν κεφαλὴν ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀμέσως ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ πνοὴ ἐξερχομένου ἀνέμου, ἣτις ἦτο ἀσθενής, ἀλλὰ σταθερά. Παρέμεινα ἐκεῖ ἀρκετὴν ὥραν καὶ ἀνὰ μερικὰ λεπτὰ ἐπανελάμβανον τὸ πείραμα, διότι ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τῶν ὤμων εἰσῆρχοντο εὐχερῶς ἐντὸς τῆς ὁπῆς. Τὸ ρεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε σταθερόν, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ πλησιάζῃ τις τὸ πρόσωπον εἰς τὸ χάσμα, διότι ἄλλως δὲν ἦτο αἰσθητόν. Εὐτυχῶς ἔσχον τὴν πρόνοιαν νὰ φωτογραφίσω τὴν ὁπὴν χρησιμοποιοῦσας ὡς κλίμακα τοῦ μεγέθους αὐτῆς τὸν κάτοικον τῶν Δελφῶν, ὅστις μὲ συνώδευεν (εἰκ. 1). Ἐγραψα ἀκολούθως ἄρθρον εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον¹ ἔνθα συνίσταν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν Τουρισμοῦ νὰ φροντίσῃ, ὅπως μὴ καταστραφῇ περαιτέρω τὸ χάσμα. Δυστυχῶς, τὴν 2^{αν} Ἰαν. 1959, ὁπότε μετέβην ἐκ νέου εἰς τοὺς Δελφοὺς ἐπὶ τούτῳ, ἵνα λάβω περισσοτέρας φωτογραφίας καὶ μελετήσω ἐκ νέου τὸ χάσμα, τοῦτο εἶχεν ἔξαφανισθῇ. Κατὰ τὴν νέαν διαπλάτυνσιν τῆς ὁδοῦ ὁ βράχος ἀνετινάχθη καὶ τὸ ὑπολειφθὲν τμήμα τῆς ὁπῆς ἐπληρώθη λίθων καὶ χωμάτων. Ἡ ἡμέρα ἦτο ψυχρὰ καὶ βροχερά, ὥστε δὲν ἠδυνάμην νὰ εὗρω καὶ κατάλληλον χωρικόν, ἵνα μὲ βοηθήσῃ. Μετὰ κόπου ἀνεκαλύφθη τὸ μικρὸν ἀπομείναν ἕχνος τοῦ χάσματος, τῇ βοηθείᾳ τῆς παλαιᾶς φωτογραφίας, διότι ὁ ὑπερκείμενος ἠλεκτροφόρος στῖλος εἶχε παραμείνει εἰς τὴν θέσιν του. Πάντως ἡ παραμόρφωσις τοῦ τοπίου ἦτο τόσον μεγάλη καὶ ἡ ὁπὴ τόσον μικρά, ὥστε ἀμφέβαλλον περὶ τῆς ταυτότητος. Μόνῃ ἡ ἄκρα χεὶρ ἐχώρει ἐντὸς αὐτῆς, ἣτις ἐφαίνετο μᾶλλον ὡς φωλεὰ ποντικῶν. Τὴν τελειωτικὴν ἀπόδειξιν παρέσχεν ἡ ἀναθυμίασις. Τὸ πνεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε ἐκεῖ, ἐξερχόμενον διὰ μέσου τῶν λίθων καὶ χωμάτων. Τὴν φορὰν αὐτὴν ἀνεδίδετο θερμόν, τὴν δὲ θερμότητά του καθίστα ἐντονωτέραν ἡ παγερὰ ἡμέρα. Ἡ εἰκ. 2 παριστᾷ τὸ χάσμα εἰς τὴν νέαν του κατὰστασιν².

Δὲν χρειάζονται πολλαὶ γεωλογικαὶ γνώσεις, ἵνα ἐξημενύσῃ τις τὸ φαινόμενον. Ἡ καρστικὴ διάπλασις τῶν ὄρεινῶν ἀσβεστολιθικῶν ὄγκων τῆς Ἑλλάδος σχηματίζει ἀφθονα σπήλαια, ὑπογείους κοιλότητας καὶ σχισμάς. Πολλὰ σπήλαια παρουσιάζουν καὶ ρεῦμα ἀέρος. Ἀρκεῖ τὰ δύο στόμια μιᾶς σχισμῆς νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἄνισον ὕψος, ἵνα ἡ διαφορὰ δυναμικοῦ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως σχηματίσῃ τὸ ρεῦμα. Ἡ φορὰ τοῦ πνέοντος ἀνέμου

1. Ἐφημερίς « Βῆμα », 3 Ἀπρ. 1955.

2. Εὐθίσται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Στράβωνος (Μέμνων τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ Πλούταρχου (εὐωδία τοῦ πνεύματος) νὰ ἀναφέρονται καὶ μάρτυρες τῶν τοιούτων φαινομένων. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφέρω καὶ ἐγὼ ἐνταῦθα, ὅτι τὴν θερμὴν πνοὴν τοῦ χάσματος ἐδοκιμάσαμεν ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὴν 2^{αν} Ἰανουαρίου, πλὴν ἐμοῦ καὶ τῆς μικρᾶς θυγατρὸς μου, ἡ βοηθός μου δεσπ. Μ. Παντελίδου, ὁ γλύπτης κ. Β. Φαληρέας καὶ ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινητοῦ κ. Π. Μποσκοῖνος. Κατὰ τὴν λήψιν τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 2) ἔλαβε θέσιν πρὸ τῶν οἰκτῶν ἀπομεινარიῶν τῆς ὁπῆς ἡ μικρὰ κόρη μου διὰ λόγους συμμετρίας μεγεθῶν.

ἢ ἡ ἄνισος ὑπὸ τοῦ ἡλίου θέρμανσις δύνανται νὰ ἐπιτείνουν ἢ νὰ ἐξασθενήσουν τὸ ρεῦμα. Ὁ ἀρωματισμός του εἶναι δυνατὸς εἰς ὠρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους ὑπὸ θύμου ἢ σφάκου ἢ τῶν ἀνθέων τῆς ἐποχῆς. Τέλος εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχε σταθερὸς ἢ κατὰ καιροῦς καὶ πρόσμειξις γεωδῶν ἀναθυμιάσεων (λ.χ. μεθανίου), ἥτις καθίστα τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος μεθυστικόν. Περὶ τούτων βεβαίως ἀρμόδιοι εἶναι οἱ εἰδικώτεροι ὅπως ἀποφανθοῦν, πάντως οὐδὲν τὸ ἀδύνατον ἢ ἀπίθανον ὑπάρχει εἰς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις περὶ τοῦ Δελφικοῦ χάσματος. Ἡ σημερινὴ «Ἀνεμότρυπα» παρέχει πνεῦμα ἄλλοτε ψυχρόν, ἄλλοτε θερμόν, ἄλλοτε ἐντονώτερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Κατὰ τὰς ψυχρὰς ἡμέρας ἀναδίδει ἀτμόν, ἐξ οὗ καὶ ἡ παρουσία τῆς καθίστατο αἰσθητὴ ἀπὸ ἑκατοντάδων μέτρων. Πάντα ταῦτα εἶναι βέβαια καὶ τὰ γνωρίζουν πάντες οἱ χωρικοί. Τὸ μόνον ἀβέβαιον παραμένον εἶναι ἡ ὁσμὴ, διότι εἰς μόνον χωρικὸς ἔτυχε νὰ μὲ βεβαιώσῃ, ὅτι ἐνίστε ἡ Ἀνεμότρυπα ἀναπέμπει ὁσμὴν θειώδη. Οἱ ἄλλοι ὅμως χωρικοὶ δὲν ἐπεβεβαίωσαν τὸ πρᾶγμα¹.

Θεωρῶ πιθανόν, ὅτι ἡ σχισμὴ εἶναι μία καὶ μόνη, ἥτις διήκουσα μὲ γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ διέρχεται ὑπὸ τὸ ἱερόν, καὶ ἐξέπεμπεν ἄλλοτε τὴν ἀναθυμίασιν ἐντὸς αὐτοῦ, πιθανώτατα παρὰ τὸ ἱερόν τῆς Γῆς. Λόγῳ τῶν συνεχῶν καὶ σφοδρῶν σεισμῶν (ἢ Ν κλιτὺς τοῦ Παρνασσοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ σεισμοπαθέστερα μέρη τῆς Ἑλλάδος), πιθανῶς νὰ ὑπέστησαν τὰ πετρώματα ἐλαφρὰν μετακίνησιν, ἐξ ἧς ἐφράχθη τὸ ἐν στόμιον καὶ ἠνοιχθῇ ἄλλο, ἢ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα. Τῆς Κασταλίας τὸ ὕδωρ μετεκινήθη πολλὰ καὶ ἄλλοτε καὶ κατὰ τὸ 1870² λόγῳ τῶν σεισμῶν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου δυνατόν, ἢ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα νὰ εἶναι διακλάδωσις τοῦ Δελφικοῦ χάσματος ἢ ἀκόμη καὶ τελείως ἀνεξάρτητον χάσμα. Τὸ γεγονός πάντως παραμένει, ὅτι ἔχομεν ἐγγὺς τοῦ ἱεροῦ καὶ σήμερον τὸ αὐτὸ φαινόμενον, περὶ τοῦ ὁποίου τόσον πολὺ ὠμίλει ἡ Ἀρχαιότης, καὶ δὴ καλύπτον πάντας τοὺς διαφόρους τρόπους, ὅφ' οὗς περιγράφεται τὸ «πνεῦμα».

Εἶναι πάντως ἀληθές, ὅτι αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος εἶναι μετα-

1. Ὁ κ. Α. Γ. Βούζας (ἐκ τῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ ξενοδοχείου «Ἀπόλλων» ἐν Δελφοῖς) εἶχε τὴν εὐγένειαν μεταξὺ ἄλλων νὰ μοῦ γράψῃ ἐν ἐπιστολῇ τὰ ἀκόλουθα: «Ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἀκόμη χρόνια εἶχε παρατηρηθῇ, ὅτι εἰς τὸ Δ. ἄκρον τοῦ νέου χωρίου καὶ ἀπὸ μίαν ὁπὴν ἐξήρχετο καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἀήρ, δι' ὃ καὶ ἡ ὁπὴ ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν χωρικῶν Ἀνεμότρυπα. Κατὰ δὲ τὸ θέρος τοῦτο ἐγένετο ἀντιληπτὸν ἀπὸ τὴν κίνησιν τῶν διαφόρων χόρτων, ἅτινα εὐρίσκοντο εἰς τὸ στόμιον τῆς ὁπῆς. Κατὰ δὲ τὴν χειμερινὴν περίοδον καὶ δὴ ὅταν ἡ γύρω περιοχὴ ἦτο χιονισμένη, ἐκ τῆς ὁπῆς πλέον ἐξήρχετο θερμὸς ἀχνὸς [ἀτμός δηλ.] ἐμφανὴς εἰς ἀρκετὰ μέτρα ἀπόστασιν, ἄνευ ὅμως χαρακτηριστικῆς τινος ὁσμῆς».

2. Κεραμόπουλος, Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, 84-85. Περιττὸν νὰ τονισθῇ, ὅτι ἴσως οὐδεὶς σεισμὸς ἀπέφραξε τὸ χάσμα καὶ εἶναι δυνατόν μίαν ἡμέραν αἱ ἀνασκαφαὶ νὰ ὀποκαλύψουν αὐτὸ ἐκ νέου, κερωσμένον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὥς οἱ σημερινοὶ ἀπόγονοί των κατέχωσαν τὴν Ἀνεμότρυπαν.

γενέστεραι, μὴ ἀνερχόμεναι πρὸς τὸ παρὸν πέραν τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος. Ὁ Διόδωρος, ὅστις εἶναι ὁ παλαιότατος μάρτυς, ἔδωκε συγχρόνως ἀφορμὴν εἰς ἀμφισβήτησιν τοῦ βίου ζητήματος περὶ χάσματος καὶ ἀναθυμιάσεως, διότι μνημονεύει ὅτι ἔκειντο εἰς τὸ « ἄδυτον » τοῦ « ἱεροῦ ». Ἐπὶ πλεόν, ἡ συγχὴ ἔκφρασις ὅτι ἡ Πυθία « κατέβαινεν » εἰς τὸ ἄδυτον, ὠδήγησεν εἰς σειρὰν μοιραίων παρεξηγήσεων. Ἄδυτον, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐνομίσθη τὸ μέρος τοῦ ναοῦ τὸ ὀπισθεν τοῦ σηκοῦ, ἔνθα εἷς τινες ἀρχαίους ναοὺς ὑπῆρχε χωριστὸν διαμέρισμα, εἰς ὃ ἐδίδετο τὸ ὄνομα ἄδυτον. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο ἀνεσκάφη ἐσωτερικῶς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅστις συνέβη νὰ ἀνακαλυφθῇ συμπαγὴς καὶ ἀπολύτως ἀρραγής. Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ἐκεῖ οὐδέποτε ὑπῆρχε χάσμα. Ἐπειδὴ ἡ Πυθία « κατέβαινεν » ἐδέχθησαν (λόγῳ ἰχνῶν βαθμίδων) δύο πατώματα εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. Ἐξῶθεν ἀνέβαινεν ἡ Πυθία εἰς τὸ ἀνώτερον, ἵνα εἴτα καταβῇ εἰς τὸ κατώτερον, πράγματα περιπλοκα καὶ μὴ ἀναγκαῖα.

Ἄλλ' ἦτο ὄντως τοῦτο τὸ ἄδυτον τοῦ χάσματος; Ὁ Κεραμόπουλλος ἔκαμεν ἤδη τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν, ὅτι ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ δὲν φέρουσι πρόσωπον εἰς τὸ ἀνασκαφὴν τμήμα, ἐπομένως τοῦτο οὐδέποτε προωρίσθη νὰ εἶναι ὁρατόν¹. Ἀναγινώσκων τις τὰς παλαιότητας μαρτυρίας, αἵτινες εἶναι ὅλαι ποιητικαί, ἐπομένως ἀσαφεῖς καὶ ἐπιδεχόμεναι ἐλαστικὴν ἐρμηνείαν, δὲν θὰ ἀποκομίσῃ καθαρὰν ἐντύπωσιν. Ἡ σχετικῶς σαφεστέρα ἔκφρασις εἶναι Πινδ. Ὀλ. VII 59-60, χρυσσοκόμας εὐώδεις ἔξ ἁδύτου ναῶν πλὸν εἶπε. Σκοτεινότερος εἶναι ὁ λόγος ἐν Πυθ. XI 4-5, χρυσέων ἐξ ἁδυτον τριπόδων θησαυρόν. Ἐν τῷ χορικῷ Ἰφ. Τ. 1257 ἁδύτων ὑπο, Κασταλίας ρεέθρων γείτων, εἶναι ἁδύνατον νὰ συμπεράνῃ τις ποῖον ἁδυτον νοεῖ ὁ Εὐριπίδης. Ὡσαύτως ὁ ἀναγινώσκων τὰς Εὐμενίδας ἢ τὸν Ἰωνα θὰ ἀποκομίσῃ τὰ ἑξῆς: Εἰς τὸν ναὸν ὑπῆρχε « μυχός », ἐκεῖ εὐρίσκετο ὁ ὀμφαλὸς (Εὐμ. 39-40), ὑπῆρχον περὶ θρόνοι, ἐφ' ὧν ἡ Πυθιάς εἶδε κοιμωμένας τὰς Εὐμενίδας (47), πάντα δὲ ταῦτα εὐρίσκονται εἰς τὸν χώρον, ἔνθα καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ (155). Ἐν Ἰωνί τοῦ Εὐριπίδου ἐπαναλαμβάνονται τὰ περὶ ὀμφαλοῦ, ἔνθα καθίζων ὁ Φοῖβος ὑμνωδεῖ (5-6), ἐκεῖ δὲ μνημονεύεται καὶ ὁ τρίπους, περὶ τὸν ὅποιον ἵστανται οἱ ἀριστεῖς τῶν Δελφῶν, « ἔσω » τοῦ ναοῦ, ἄνευ περαιτέρω λεπτομερειῶν (414-415, 512). Ἀναφέρονται ἡ Πυθία καὶ ὁ τρίπους (1320), ἀλλὰ παντοῦ ἀναφέρεται εἴσοδος καὶ ἔξοδος εἰς τὸν ναόν, οὐδαμοῦ « κατάβασις », οὐδὲ καὶ ἄν ρητῶς τὸ ἄδυτον.

Ἐφόσον λοιπὸν καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ δὲν παρουσίασεν ἔχνη χρησιμοποίησεως εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα, πρέπει νὰ σκεφθῶμεν μήπως ἡ « κατάβασις », ἥτις μαρτυρεῖται εἰς τὰς μεταγενεστέρας πηγὰς ἔννοη ἄλλο ἄδυτον, ἔξω τοῦ ναοῦ. Πράγματι ὁ Διόδωρος χρησιμοποιοῖ τὴν φράσιν, ὅτι τὸ

1. Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, 64-65.

χάσμα εὐρίσκετο «ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ, καθ' ὃν ἔστι νῦν τοῦ ἱεροῦ τὸ καλούμενον ἄδυτον». Παρατηροῦμεν λοιπόν, πρῶτον ὅτι ἱερὸν δὲν σημαίνει μόνον ναὸς, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ἱερὸν, ἀκριβῶς ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν ναόν. (Πάντως τὸ Λατινικὸν κείμενον τοῦ Dindorf μεταφράζει templum). Δεύτερον, ὅτι ἂν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ναοῦ, δὲν θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ φράσις «τὸ καλούμενον ἄδυτον», ἀφοῦ ἄδυτον ἦτο κανονικὴ ὀνομασία τοῦ σχετικῶς διαμερίσματος, ἐφόσον εἶχον τοῦτο οἱ ναοί. Ὅταν πρὸς ταῦτα συνδυάσωμεν καὶ τὴν εἴδησιν ὅτι ἡ Πυθία κατήρχετο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦτο, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔκειτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, εἰς βαθύτερον σημεῖον, πιθανῶς δὲ εἰς τὰ πέραν τοῦ ἱεροῦ τῆς Γῆς.

Τοιαῦτα «ἄδυτα», ἐκτὸς τῶν ναῶν, εἰς τὰ ὁποῖα κατήρχοντο, ὑπῆρχον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος¹. Τὸ φωτεινότερον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἰσθμοῦ, ἔνθα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Παλαίμονος περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Πausanίου «ἐν ἀριστερᾷ ναὸς... ἔστι δὲ καὶ ἄλλο Ἄδυτον καλούμενον, καθόδος δὲ εἰς αὐτὸ ὑπόγειος, ἔνθα δὴ τὸν Παλαίμονα κεκρύφθαι φασίν»². Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἀδύτων τῶν δύο ἱερῶν μοῦ φαίνεται σπουδαία, ἀφοῦ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιγραφὰς χρησιμοποιεῖται ἡ αὐτὴ φράσις, τὸ καλούμενον ἄδυτον (Διόδ.) — ἄδυτον καλούμενον (Paus.). Ἐπὶ πλέον, κατ' ἄλλας παραδόσεις, καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τῶν Δελφῶν ἦτο τεθαμμένος ὁ Πύθων, ὥς εἰς τὸ τοῦ Ἰσθμοῦ ὁ Παλαίμων.

Κατὰ ταῦτα ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔκειτο τὸ ἄδυτον, κατέβαινον εἰς αὐτό, ἐκεῖ δ' ὑπῆρχε τὸ χάσμα καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ. Μία δὲ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου δύναται νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν περὶ αὐτοῦ παράδοσιν μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος, ἥτοι εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγίστης ἀκμῆς τοῦ μαντείου. Εἶναι δηλαδὴ γνωστόν, ὅτι τὰ χάσματα ταῦτα τῆς γῆς (ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὰ Θεσμοφόρια ἔρριπτον δέλφακας αἱ γυναῖκες), καθὼς καὶ οἱ σχετικοὶ ὑπόγειοι χῶροι, ἐκαλοῦντο συνωνύμως καὶ ἄδυτα καὶ μέγαρα³. Ἐπομένως δύναται νὰ ἔχη ἰδιαίζουσαν σημασίαν ἡ ὁρολογία, ἣν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡρόδοτος, προκειμένου περὶ τοῦ τρομεροῦ χρησμοῦ, ὃν ἐπικειμένης τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξου ἔλαβον οἱ Ἀθηναῖοι⁴: Οἱ θεοπρόποι τούτων, ἀφοῦ ἐποίησαν τὰς νομιζομένας τελετάς, «ἐς τὸ μέγαρον ἐσελθόντες ἔζοντο». Ἡ Πυθία Ἀριστονίκη τότε χρᾶ τὰ περὶ τῆς ἀπελπιστικῆς καταστροφῆς, ἥτις ἐπικρέμαται τῶν Ἀθηνῶν καὶ καταλήγει: «Ἄλλ' ἔτον ἐξ ἀδύτοιο». Ἐπομένως μέγαρον καὶ ἄδυτον ἐδῶ παρουσιάζονται ὡς συνώνυμα (ἀφοῦ τὸ μέτρον δὲν θὰ ἠμπόδιζε νὰ λεχθῇ «ἄλλ' ἔτον ἐκ

1. Ὁga Pauly - Wissowa s.v. Adyton, Stengel.

2. Paus. II, 2, 1.

3. Stengel, ἑ.ἀ.

4. Ἡροδ. VII, 140.

μεγάροιο») καὶ πιθανώτατα ἦσαν εἷς καὶ ὁ αὐτὸς χώρος, εἷς τὸν προθάλαμον τοῦ ὁποίου ἐκάθηντο οἱ ξένοι καὶ εἷς τὸ βάθος ἔκειτο τὸ χάσμα, ὁπόθεν ἐχρησιμοῦντο ἡ Πυθία. Εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς ταῦτα εὐρίσκεται καὶ ἡ παρὰ Πλουτάρχου περιγραφὴ, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ὁ χώρος «ἐν ᾧ τοὺς χωμένους τῷ θεῷ καθίζουσιν» καλεῖται ἐνταῦθα οἶκος. Πληροῦται δὲ εὐωδίας κατὰ ἄτακτα διαστήματα ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ παρακειμένου ἀδύτου¹.

Κατὰ Πανσανίαν (καὶ μόνον τοῦτον) ἐντὸς τοῦ ἀδύτου ἔφθανε τὸ ὕδωρ τῆς Κασσοτίδος, τοῦ ὁποίου ἡ πόσις ἦτο ἐν τῶν στοιχείων τῆς μαντικῆς ἐκστάσεως. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι μαρτυρίαι ἀναφέρουν τὸ ὕδωρ τῆς Κασταλίας. Τίς καὶ ποῦ ἦτο ἡ Κασσοτὶς δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Εὐρέθησαν ὅμως πολλὰ ἔχνη δεξαμενῶν καὶ ἀγωγῶν, οἵτινες ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος ὠδήγουν τὸ ὕδωρ εἰς τὰ περὶ τοῦ ναοῦ καὶ μέχρι τοῦ πολυγωνικοῦ ἀναλήμματος. Ἰσως μίαν ἡμέραν ἡ πληρεστέρα παρακολούθησις τῶν ἀγωγῶν τούτων μέλλει νὰ μᾶς εὐκολύνῃ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀδύτου καὶ τοῦ χάσματος².

Ἀπομένει εἰσεῖν νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ γεγονός: Διατὶ μόνον οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τόσον συχνῶς τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος καὶ διατὶ οἱ Πατέρες μετὰ τήσεως βιαιότητος τὸ ἐπολέμησαν. Ἄν καὶ εἶναι δυνατόν τὸ χθόνιον πνεῦμα νὰ ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὸ πανάρχαιον ἱερὸν τῆς Γῆς, εἶναι ἔξ ἴσου νοητόν, διατὶ προθύμως ἐνεκοιπώθη τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόλλων πρὸς τοὺς ἄλλους τρόπους τῆς Δελφικῆς μαντικῆς. Ἡ Μικρασιατικὴ καταγωγή τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι γεγονός ἐξηκριβωμένον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ Σίβυλλα - Πυθία ἐκομίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἐκεῖθεν. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως τρόπον ἐκομίσθη καὶ ἡ πίστις πρὸς τὸ «πνεῦμα», δηλαδή τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου. Ἐν Ἀνατολῇ εἶναι παμπалаία καὶ σταθερὰ δοξασία, ὅτι ὁ θεὸς ἐκδηλοῦται διὰ πνοῆς τοῦ ἀνέμου, περὶ τούτου δὲ ἔχει γράφει μικρὰν μελέτην ὁ Unger³. Οἱ θεοὶ κυρίως ἐκδηλοῦνται ὑπὸ μορφὴν πνοῆς τῶν διαφόρων ἀνέμων, κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν ὁποίων ἐθεμελιοῦντο ναοὶ καὶ οἰκήματα καὶ πόλεις ὁλόκληροι. Ἐν ἐπισκέψει τοῦ Ἀσσουρβανιπάλ πρὸς Νεβῶ ὁ θεὸς (δηλ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Νεβῶ) «ἐξέπεμψεν ἐκ τοῦ προσώπου του πνοὴν ἀνέμου» πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ Μαρδὸν ἐστὶν θεὸς «τῆς ἀγαθῆς πνοῆς». Τὰ ἀγαθοποιὰ πνεύματα («ἐπὶ σοφοὶ») ἐκδηλοῦνται ὡς «εὐνοϊκοὶ ἄνεμοι», ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ ἐπὶ κακοποιὰ πνεύματα τοῦ πυρετοῦ καὶ ἄλλων ἀσθενειῶν, ἅτινα ἐμφωλεύουν εἰς τὰ ἐρείπια, ἐκπέμπουν κατὰ τῶν ἀνθρώπων πνοηρὸν πνεῦμα «ὅπως ὁ ἄνεμος» καὶ εἰσδύουν εἰς τὰς κατοικίας διὰ τῆς

1. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. Χρηστ. I, (437c).

2. Ὅρα περὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων τὴν συμπετυκνωμένην ἔκθεσιν μετὰ τῆς περαιτέρω βιβλιογραφίας παρὰ Amandry, ἑ.ἀ., κεφ. Crevasse et émanations, ἰδίως 225 ἔξ. Περὶ τοῦ ὕδατος καὶ τῶν ἀγωγῶν κεφ. Source Sacrée, ἰδίως σ. 137.

3. E. Unger, Die Offenbarung der Gottheit durch den Windhauch. Forschungen und Fortschritte 5, Nr. 23/4, Aug. 20 1929.

δπῆς τοῦ κλείθρου. Σπουδαῖον ἰδιαιτέρως εἶναι, ὅτι καὶ οἱ λόγοι τοῦ θεοῦ γνωστοποιῦνται διὰ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Αἱ ἀντιλήψεις δ' αὗται δὲν περιορίζονται εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Μικρασιατικὴν περιοχὴν. Ὁ Unger ἐκεῖθεν ἐξηγεῖ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἔνθα ἡ περιστερὰ συμβολίζει καὶ παριστᾷ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου.

Ὁ Ἀπόλλων λίαν εὐχαρίστως ἀνεκάλυψε τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος ἐν Δελφοῖς καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἐξέλεξε τὸ Δελφικὸν τοπίον. Κάτι ἐγνώριζεν, ὅταν ἐβεβαίωνε τοὺς ἱερεῖς τῆς Κνωσοῦ ὅτι τὸ μέλλον ἦτο ἰδικόν των, παρὰ τὸ ἄξενον τῆς Δελφικῆς σκηνογραφίας. Εἰς τὰς παλαιότερας περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ μαντείου ἦτο καὶ ἡ πνοὴ τοῦ χάσματος εἰς τὼν πολλῶν τρόπων μαντικῆς, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐνυπνίων, τοῦ κλήρου, τῆς ὀρνιθομαντείας κλπ., ἀκόμη καὶ τῆς σοφίας καὶ πολιτικῆς ἐμπειρίας τοῦ προφήτου. Κατὰ τοὺς ἐσχάτους ὅμως αἰῶνας τῆς προχριστιανικῆς καὶ τοὺς πρώτους τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος ἐγίνετο πολὺς λόγος περὶ τοῦ χθονίου πνεύματος, λησμονηθέντων πρακτικῶς πάντων τῶν ἄλλων τρόπων μαντικῆς ἐν Δελφοῖς. Τὸ γεγονός τοῦτο εὐρίσκει τὴν ἐρμηνείαν του εἰς τὴν σχετικὴν ἐξέλιξιν τῶν δοξασιῶν. Πρῶτον οἱ Στωικοὶ καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν διὰ τῆς ἐρευνῆς περὶ ρευμάτων καὶ πνευμάτων καὶ ἐκπυρώσεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγεννήσεων ἐπροξένησαν σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς δοξασίας. Περὶ τούτου, χωρὶς νὰ ἀποβλέψωμεν εἰς ἄλλας πηγὰς, ἀρκετὴ μαρτυρία εἶναι ὁ Πλούταρχος, ὅστις ἐν ἑκτάσει διαλαμβάνει περὶ τῶν θεωριῶν τούτων¹.

Ἀκόμη σπουδαιότερον ὅμως θεωρῶ τὸν πρῶτον Χριστιανικὸν παράγοντα εἰς τὸν θόρυβον καὶ τὰς συζητήσεις τῆς ἀντιστοίχου ἐποχῆς περὶ τὸ μαντικὸν πνεῦμα τῶν Δελφῶν. Ἡ Ἀνατολικὴ πίστις περὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Θεοῦ ὑπὸ μορφῇν πνοῆς ἀνέμου δὲν εἶναι ἀλλοτρία καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥδη δὲ καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀοράτου καὶ αὐτοῦ οὐσίας τοῦ θεοῦ πρὸ πολλοῦ ἐδηλοῦτο διὰ τῆς λέξεως τοῦ ἀνέμου. Ἡ φράσις « Πνεῦμα ὁ Θεός » ὁμιλεῖ ἀφ' ἑαυτῆς. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ὅποτε οἱ Ἀπόστολοι εὐρίσκονται ἐγκεκλεισμένοι ἐντὸς οἴκου, κατέρχεται ὁ Θεός ὑπὸ μορφῇν πνοῆς ἀνέμου μετὰ τοῦ σχετικοῦ ἤχου τῆς Θείας πνοῆς φερομένης ἐξ οὐρανοῦ καὶ παρευθὺς οἱ Ἀπόστολοι ἐπλήσθησαν πνεύματος ἁγίου².

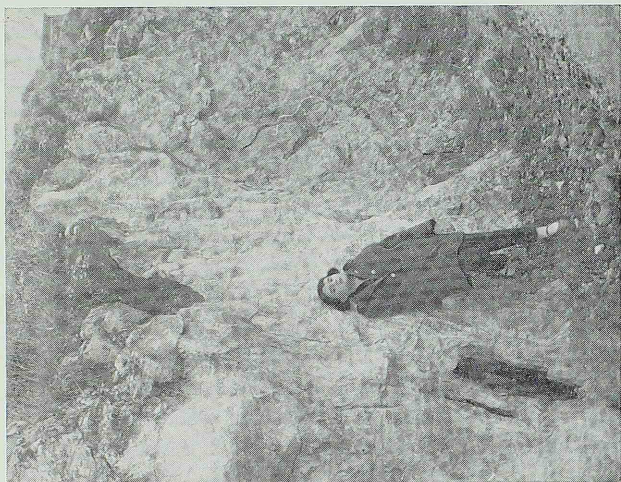
Τί εἶναι τοῦτο τὸ πνεῦμα; Εἶναι ὁ θεὸς ὑπὸ μορφῇν ἀνέμου, ἀλλ' ἀπομένει εἰς τὰς Ἀποστολικὰς μορφὰς ὡς Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν μεταλλάσσει εἰς τὴν οὐσίαν τῆς Πλατωνικῆς ἰδέας: Εἶναι διάνοια, ἔμπνευσις, σοφία μετὰ τῶν ὁποίων οἱ Ἀπόστολοι πορεύονται ἵνα κηρύξουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ πᾶσαν τὴν Γῆν.

1. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. XII ἐξ., πβ. καὶ Klaffenbach, ἐ.δ., 525.

2. Πράξ. Β', 2 ἐξ.

Εἰκ. 1. « Ἡ « Ἀνερότρυπα » τὸν Μάρτιον 1955.

Εἰκ. 2. « Ἡ « Ἀνερότρυπα » τὴν 2 Ἰανουαρίου 1959.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἀμνηχανίαν ἐρμηνείας τῆς λέξεως πνεῦμα αἰσθανόμεθα καὶ ὅταν οἱ Στωϊκοὶ πρῶτοι καὶ εἶτα οἱ Χριστιανοὶ Πατέρες ὁμιλοῦν περὶ τῶν Δελφῶν. Τὸ Δελφικὸν πνεῦμα θεωροῦν, καὶ δικαίως, μέγαν κίνδυνον διὰ τοὺς νεοφωτιστοὺς πιστοὺς οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὀρμητικότης τῆς πολεμικῆς τῶν οὐχὶ κυρίως κατὰ τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀλλ' ἀκριβῶς κατὰ τοῦ μαντικοῦ πνεύματος τοῦ χάσματος. Σοφοὶ περὶ τὰ τῆς νέας θρησκείας, γνωρίζουν ἀκριβῶς πού ἐγκτεῖται ὁ κίνδυνος καὶ τὸν ἀντικυρῶν διὰ βιαίας πολεμικῆς, περιγράφοντες ὡς ἀπρεπὴ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν. Ἦδη ὁ Ὁριγένης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ προφητεία τοῦ Ἀπόλλωνος περικαθεζομένη τὸ τῆς Κασταλίας στόμιον δέχεται πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων κόλπων, οὗ πληρωθεῖσα δίδει τὰ μαντεύματα, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις θεωροῦνται σεμνὰ καὶ θεῖα. Ὀλίγον περαιτέρω μᾶς λέγει, ὅτι ταῦτα τὰ μαντικά φθέγματα δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον « τοῦ πνεύματος ». Ταῦτα τὰ περὶ γυναικείων κόλπων καὶ περὶ Κασταλίας ἀκούομεν διὰ πρώτην φοράν, διότι οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς μᾶς ἀναφέρει, ὅτι διὰ τῆς περιέργου καὶ ἀπιθάνου ταύτης ὁδοῦ ἐνεπνέετο ἡ Πυθία.

Αἱ αἴγες, ὁ Κορήτας καὶ οἱ λοιποὶ ποιμένες δὲν ὑπέστησαν βεβαίως τὸ πάθημα, καθ' ὃν τρόπον νοεῖ ὁ Ὁριγένης. Ἡ ἀναπνοὴ τῶν ἀναθυμιάσεων ἦτο ἡ προκαλοῦσα τὸν ἐνθουσιασμόν. Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου πιθανὸν ὁ Ὁριγένης νὰ εἴχεν ἐν νῷ τῆς Ἀνατολῆς τὰς δοξασίας περὶ ιερείας τοῦ θεοῦ ὑπὸ τὴν ἐννοιαν τῆς παλλακῆς, ἧς καὶ ἐχρησιμοποίησε καταλλήλως.

Ἐκατὸν καὶ ἐπέκεινα ἔτη βραδύτερον, δηλ. μετὰ τὸ 350 μ.Χ., Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γνωρίζει ἀκόμη περισσότερα. Ἐχει προφανῶς ὡς πηγὴν τὸν Ὁριγένη, ὅστις εἶναι προσεκτικὸς καὶ διακριτικὸς, διότι τὸ μαντεῖον ἔζη σχετικῶς ἀκμαῖον εἰσέτι. Ὁ Χρυσόστομος ὅμως ὁμιλεῖ περισσότερον ἀποφασιστικῶς καὶ μὲ περισσότερον ρεαλισμόν. Ζητεῖ κατὰ τινα τρόπον συγγνώμην προηγουμένης. Κηρύττει λοιπόν, ὅτι παρὰ τὴν ἀπρέπειαν τοῦ πράγματος, εἶναι ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ Πυθία ἐπεκάθητο τοῦ τρίποδος « διαιροῦσα τὰ σκέλη ». Τότε « πνεῦμα πονηρὸν » κάτωθεν ἀναδιδόμενον καὶ διὰ τῶν γεννητικῶν αὐτῆς μορίων εἰσδύον ἐπλήρου ταύτην μανίας καὶ ἐκβαρχεύσεως. Ἀφρὸς ἔρρεεν ἐκ τοῦ στόματός της καὶ μεθυσμένη ἐξεφώνει τὰς μανιακὰς λέξεις¹.

Πάντως εἶναι λίαν χαρακτηριστικὴ ἡ πολεμικὴ αὕτη κατὰ τῆς μαντικῆς ἀναθυμιάσεως. Ἄν ἡ ἀναθυμίασις ἦτο ἀνύπαρκτος εἰς τοὺς Δελφούς, ὡς θέλουν οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταί, οὐδὲν πρακτικώτερον καὶ καλύτερον θὰ ἦτο διὰ τοὺς Πατέρας, παρὰ νὰ τονίσουν τὴν ψευδολογίαν τῶν εἰδωλολατρῶν. Δὲν ἀρνοῦνται λοιπόν τὴν ὑπαρξίν τοῦ πνεύματος, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν ἀρνηθῶν. Ἐφόσον δὲ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς πιστεύει εἰς πνεῦμα,

1. Ὅρα τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Amandry, σ. 255 - 256.

περιορίζονται νὰ ἀνακηρύξουν τὸ Δελφικὸν πνεῦμα πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον καὶ νὰ περιγράψουν ἐπὶ τὸ ἁμαρτωλότερον, ὅτι εἰσέδυνε εἰς τὴν Πυθίαν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Προπατορικῆς ἁμαρτίας. Πάλιν καὶ ἐδῶ ἡ λέξις πνεῦμα ἔχει τὴν ἀκαθόριστον σημασίαν μεταξὺ ὕλικου ἀέρος καὶ πνευματικῆς (= διανοητικῆς) ὑποστάσεως. Οἱ νέοι Χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ μισήσουν καὶ νὰ λησμονήσουν τὸ ἁμαρτωλὸν πνεῦμα τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀφοῦ καὶ ἡ νέα θρησκεία ἐπίστευε καὶ πιστεῦει εἰς τὴν ὑπαρξιν πνεύματος ἀγαθοῦ καὶ πνεύματος πονηροῦ. Εἶναι λοιπὸν πλήρως νοητὴ ἡ ὀξεῖα πολεμικὴ, ἂν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἦσαν ἀκόμη δυνατὰ ἐπικίνδυνα πειράματα παλινδρομήσεως τῆς θρησκείας, ὡς τὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Εἰς τὰς παλαιότερας καὶ μεγάλας ἡμέρας τοῦ Δελφικοῦ μαντείου ὑπῆρχε βεβαίως καὶ ἡ μαντικὴ μανία τῆς Πυθίας, διότι ἦτο ἀκριβῶς ὁ σύνδεσμος μετὰ τοῦ θεοῦ. Ἡ μαντικὴ ὅμως ἡσκεῖτο κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ ἀσφαλῶς οἱ σπουδαιότατοι τῶν χρησμῶν, οἱ ἀσκήσαντες καὶ μεγάλην πολιτικὴν ἐπίδρασιν, ἦσαν ἔργον τοῦ λογίου ἱερατείου, ὅπερ περιέβαλλε τὴν Πυθίαν. Μόνον βραδύτερον, ὅταν ἡ πίστις εἶχεν ἐλαττωθῇ καὶ ἡ ἀρχαία κοινωνία εἶχεν ὑποστῇ φθορὰν ἰδεωδῶν, ἐτονίσθη ὑπερβαλλόντως τὸ χάσμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ αἱ θεαὶ ἰδιότητές του ὡς ἀντίρροπον. Ἡ πολεμικὴ τῶν πατέρων ἐπέτεινε τὸ πρᾶγμα. Οὕτω περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς, ζωηρότατα τονιζόμενον ἐκ τῆς ὅλης Δελφικῆς μαντικῆς, ἰδίως τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσεων. Ταῦτα ὑπῆρχον μὲν ἀνέκαθεν, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐτονίζοντο ὡς πρωταρχικὰ σημεῖα τοῦ θεοῦ εἰς τὰς μεγάλας ἡμέρας τοῦ μαντείου. Ἡ ἀδίστακτος πίστις εἰς τὸν Ἀπόλλωνα δὲν ἄφηνε περιθώριον εἰς τὴν πολυπραγμοσύνην, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησε βραδύτερον ἡ φιλοσοφικὴ ζήτησις τῶν Ἑλλήνων.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ